

Նկարագրութենէս կը տեսնենք որ տեղւոյ պակասութիւնը զմարդ աւելցած է նախնական ձեւէն շեղելու. սակայն այս լիջ մը փոփոխած ձեւայն մէջ ալ հայ գիւղական տան մ'էական մասերը՝ սրահը, ստնը, եւ մասանները կը գտնենք: Արախարսի տեղն ալ փոխուած բերուած էր առաջին գրան մօտ անիւնը, եւ այս՝ առ պարզ պատճառի համար որ տեղւոյն միջավայրն առաջին ու երրորդ գոնեբնու. պատճառաւ օդայ հոսանքին ենթակայ է:

Աերջապետ հարկ է ախոռի առջեւի սղաս միջոցն եւս յիշէ՝ որ անասնոց իբր մամառուան բնակավայր կը ծառայէր: Ախոռն միւս ծայրը դըռնուօղ մասանը՝ ձևեռուան համար պահուած չոր ու թարմ պտղոց տեղն է:

Որովհետեւ տանց առաջին տեսակն ըստ կարի ընդարձակ նկարագրելու աշխատեցայ, եւ որովհետեւ նայն տեսակին վրայ բուսականներն շատերը՝ միւս երկու տեսակաց համար ալ կ'արժեն, ուստի անոնց միայն յառախգիծներն յառաջ պիտի բերեմ, եւ անոնց առաջին տեսակէն տարբեր մասանց վրայ լոկ պիտի խօսիմ:

Չեւ 29ր մէջ վարնոյ վիզայէթէն տան մը յառախգիծը կը տեսնենք:

Փողոցէ ուղղակի բււր կը մտնենք, որ առաջին տեսակ տան արահին տեղն է, առջեւի կողմը դացուած է: Ուղղակի երթալով բուն բնակավայրը կու գայ՝ ալ կողմն գտնի ունեւայլով: Բուն տան մէջ դէպ ի ալակոյժ թոնրի մէջ կրակը կը վառի, այսինքն գտնուի մէջ. մարդէն համար նստելու բարձր տեղ մը՝ թոնր կայ, որ բռն բռնէ և եւ պարսկերէնէ փոխառեալ: Բ. ախոռի մէջ ալ թախտ մը կը գտնուի, ճան կից և մասան մը: Այս մասանն առնէ տան մէջ նոյն տեղը շինուած չ'ըլլար: Այս գլխաւոր մասանց վրայ աւելցուած են՝ ձախակողմն երկու սենեակ, անկողնին երկրորդ. ախոռ մը, անոր ետեւը՝ շորք եւ վերջապէս մարդ ալ հարմ տանիքով եւ երկու ծակով, որոնցմէ խար եւ յարդ կը լեցընեն: Այս գիւղէն հեռու է: Կարգի եւ երկրորդ ախոռի առջեւ փոքր պարտեզ մը կայ:

Չեւ 30ր մեր առջեւ երկրորդ տեսակ տան մէկ երկրորդ, շատ աւելի փոքր օրինակը կը գնէ (Աւաշլիքեթ)՝ որ Երեսնակ նահանգի հարաւակողմն նահանգ մըն է ի Տաճկաստան:

Նախնական արահը հոս յետի ծառիծանի փոքրացած և եւ այլ եւս ուրիշ բանի չի մտնայր: Բայց եթէ մէջէն անցնելով տուն ու ախոռ երթալու է փոքրայ կը կտրուի, որ բոլորովին ինչ անծանօթ բան է: Կիւս մասերէն մնացած են նուազն թոնրով եւ չէկաւորով, մասանը, փարսին ու ախոռ: Ամառ կանաչք փոքրիկ միջոցն մէջ կը կենան աւելի քալ ըլլալուն, թէ լաւ, թէ ոչ լաւ եղանակներէն հոս միշտ տունը կը բնակին:

Երեւալ այս երկու տանց տանիքներն գաւառին տանց տանիքին պէս հարմ չեն, այլ գործնական կը բարձրանան, եւ ամենէն բարձր տեղը միջտեղ կու գայ, ուր են լոյսանցոյցն ու ծիօյ ծախն, ըստ այսմ՝ ծախին վրայ գէղնը կողմանման կողմածն ի բաց կը մնայ: Հոս ալ ատաղէն է քար պատերու, փայտ եւ հող՝ տանիքներու համար,

այնպէս որ ընդհանուր կանոն կրնայ համարուիլ հետեւեալոյ:

Սարգսեանց Լեւոն կ'ըսէ. «Ուր որ սարքը մօտ են, քար շատ կայ աները շինուած են անտաղ քար լերից ու կաւից կամ կրահաւն ջեխից, ամենախաւ ծառի, որորմէն ձեւով. ուր քար չըլլայ, ինչպէս՝ օրինակ, Ախի-Նախիջևանի ու Զարաթ-Գարաշաւ գետից դաշտերում» աները, ինչպէս եւ այդ ինքնը պատերը շինուած են կաւից եւ հողից: Փայտը առհասարակ շատ քիչ է գործածուած շինութեան համար՝ նորա անկաւութեան պատճառով:»

(Մե-ցե-լը ք-լ-ն և-գ-ր-)

ՈՐԴԵԳՐԱԿԱՆ

ՍԵՐ ԺԱՂՈՐ ԺՈՐԴԱՆԵՐ ՆՃԵՐԸ

Գ.

Վարդ-Ա. Ֆոնեն մինչեւ Սուխում ճանապարհը բովանդակ ժամանակ ծովագետքի երկայնութեամբ կը յառաջանայ, երբեմն հովանաւոր ծառաւորներու տակ եւ երբեմն մացառներու քովէն, որոնք անկախն կերպով եղբորին մօտերը բուսած՝ շատ յաճախ ծովու կոհանքներու շոյափումներ կ'ընդունին: Բոսականութիւնն այստեղ թէեւ ոչ բարձրատեսակ, բայց շատ առատ է: Ասակահայ այս մասը՝ այսինքն Սուխումի գաւառը եւ յարակից չըլլար՝ անտառներուն ընդարձակութեամբ նշանաւոր է: Երոգիւ գերբէն սկսած մինչեւ կաւկասեան լեռնաշղթային այս կողմի թէեւն բոլոր բլուրներն ու լեռները ծածկուած են հարուստ անտառներով, որոնց մէջ հազուադէպ չեն ընկաղենին, նոճին եւ տօտալը (buit): Այս փայտին Օւշ-Ջիբէն, Գուգրասէն եւ Սուխումէն ծախու կ'առաքուին դէպ ի Երփպոտ, Տաճկաստան ու Եւրոպա — Այս անտառները կեծաւ մասամբ վրոցի իշխաններուն եւ արքայ կալուածատերերուն են, որոնք բնաւ յարդ չեն դիտեր իրենց այս հարստութեան, զոր փոխանակ խելացի տնտեսութեամբ չահագործելու՝ անկախ կերպով կը շարունակ, եւ այսպէս այն ամբաւ կայս անտառներուն հետոյհետեւ փճացման պատճառ են ի վնաս նոյն իսկ իրենց նիւթական շահուն: Փասն զի այս անտառի միայն այսօր ունին ի նկատի, եւ կ'աշխատին ըստ կարի շատ եւ շուտ ծախելով աւելի քան՝ հաւաքել:

Մի կողմէն դէպ ի ծով եւ միւս կողմէն դէպ ի այս լեռնապատ անտառները նայեացք ուղղելով, հարաւարակ կը ձիւրվարէինք, երբ յանկարծ երկրի երեսին վրայ թոյն ամրենց հետոյհետեւ բարդանալով անհրեկ կաթիլներ սկսան տեղացրնել մեր վրայ: Ամբողջ կեւ ժամու ճանապարհ աւելցնել գեւ. մինչ չեւ բարեկամը գիւղացին բնակարանը, ինձ ընկեր ունէի բարեկամս մի երեսասարդ աղգականը, որ Լազարեան ձեւաբանն էր. գաւառներն ուսանող եւ եւ նորա արեւալ ծառան: Երբեք ալ իբրեւ ընկի կաւկասիացի՝ անվարժ չէինք ձիւրվարելու մէջ, ուստի բնաւ չբաշտեցանք ու ժգին խթաններ տալու մեր

կենդանութեան, որոնք անմահեան կամաց կամաց թրջուել, հողին վրայ սկսան որրիթաց արշաւել, բայց այս արշաւալին ալ զգուտ շունչեալ զախիլ կամ իլ սկսած անձրեւը ստակիլ տարաքի փոխուեալս, ծիլը այն ժամանակ որ մինչ ուղիղ ճանապարհ թռչած, ձիւրը զուլիւ զարմուշած էինք դէպ ի վեր դէպ ի բլաւն, որուն ծիլը քաղաթած վրայ եր մեր այս արուած վերջնական ապաստանաւորութիւնը Այս միջոցին մեր վիճակն նախանշելի չէր: Ամառայայն թեթեւ զգեստներ հագած՝ ստակիլ անձրեւին դէմ դէթ մեր զուլիւ պատապարելու ոչ մի միջոց ունեինք եւ մեր առջեւ մերձակայ ոչ դէպ ի վեր, ոչ դէպ ի վար անակ, հեղ կամ մի որեւէ ծածկոյթ կ'երեւար, վասն զի բլաւը ծածկուած էր քանաչաքարը մարդերով կամ ծխախոտի եւ սիւնիդղի արտերով: Այսու ամառային անընդհատ կը բռնէինք մեր ձիւրը՝ որոնք զառիկերի եւ մանաւանդ թռչող հողի քանաչաքարը զփուարու թիւններուն դէմ մեր ուզած արագութեամբ չէին կրնար յառաջանալ: Սարափելի կերպով, ամբողջ մարմնով թռչած՝ հաղիւ ապաստանեցանք մի իւրն ձորենույ տակ, որ ի սկզբան թեւ շատ տկար կերպով՝ կը պատապարել զմզ, բայց քիչ ետքը՝ երբ այն ցանցեալ ծիւղերուն վրայ սկսան սննդեւի ուժ՝ զին հարուածներն ինչպէս, աեղատարափին յորդ հոսանքաց բեւան տակ տեղեւեկը հակեցան, եւ անծայր շտախի նման ջուր սկսան հոսեցնել մեր մարմնով մերթ այս մերթ այն կողման վրայ: Չէրէնք որք ինչպէս եւ ծառին նիճար բնոյն կռթնած՝ կրաւորական վիճակի բոլոր անտանելիութեամբ կը կրէինք այս ծիւղեղը, իսկ առ կարեւն հնազնեան աւելի եւս աստակաւորու երեւոյթներ կ'սկսէին: Այս վիճակը նախ քան ի մի յուզ զիս զաւարճացուց՝ գտնուելով այն վիճակի մէջ, որ կ'ունենայ մարդ՝ երբ անսովոր տեսարանի ու նկատելով իւր աշքին առջի, առանց իւր անկին իրական վիտանք զգայու պարզապէս դիտելով կը հրճուի. բայց իմ հոգեւոր այս զաւարճացուցիչ արամագրութիւնը շուտով անցած՝ տեղի տալով զգայի անհանգստութեան ու ներքին բուռն վրդովման, երբ եւս ուսանող ընկերս մեր թեթեւ եւ կատարելապէս ջրաթափանք ընկերս ներքեւ սկսանք փառաւոր կերպով զողայ, մանաւանդ որ օրն ալ արդէն դէպ ի երեկոյ կը գիտէր եւ ցարդաք սկսեր էր մեր վրայ աղել: Երբ այդին այս զային հետեանք՝ որեւէ հիւանդութիւն զայով անկողնայ գտնուելու եւ ճանապարհորդութեան ալ ի հարկ յետաձգելու հաւանականութիւնը կայծակի նման մաքրն մէջ թափանցելով՝ հոգեպէս աւելի սկսայ տանջուիլ, քան ձիւրը զեւ հեղեղորէն կը շարունակէր հոսել: Ան ժամ տեսեց այլապէս: Անկողնայ տիւրած էր մեր որտեք վրայ եւ ոչ մի կիւրովով ակործնել կրնար համարուել մեր վիճակը: Թեթեւ կար մի զաւարճութիւն մեզ համար այն միջոցին, սակայն հեղեղին կակուղ հորի վրայ բացած արծաթեան տեսքն էր, որոնք մէջէն կարկաշտով օժանման դէպ ի վար կը սահէր պտուր ջուր:

Բայց ամէն անպակալ դէպք իր վերջն ունի բնականաբար, այսպէս ալ զմզ տանջող եւ մեր

ճանապարհը կաշկանդող տարաքի: Գիւրին է երեւակայել իմ եւ ընկերին ուրախութիւնը, երբ տեսանք որ մեր անողոր թռչունը զենադաշտի նման յանկարծ գաղթեցուց իր յարակաւը մեր եւ մեր տկար պաշտպան ինձորենույն վրայ: Մինչ այլ եւս երթակայ չէինք անձրեւային ուղքներուն: Աւանց երկար ժամածելու աճապարանք մի հեծանք շուշուրով որ թամբերն ալ մնզի չափ թռչած էին, բայց ոչինչ այն միջոցին այլ եւս կրնար զմզ արգելել, եւ մնչը յուսահատ փախառախաներու նման սկսանք բլուրն ելլել, շարունակ եւ անհամբեր դիտելով այն կէտն, ուր վերջապէս հանգստով կ'սկսէր գտնուիլ թե՛ մնչը եւ թե՛ մեր ինքն՝ երեւակայները:

Ե.

Հետեւեալ առաւուս՝ երբ շորհիւ մեզ մասնացած խնամքին եւ օրհայի հիւրափութեան, թարմ եւ զուարթ՝ տան պատշաճութիւն վրայ նստած կը նստածաշէնք, ամենայն ինչ անցած էր, ոչինչ կը զգայինք մեր անցուցած անհրեւային ժամանակէն: Միայն բլուր գագաթին վրայէն՝ ուր կանգնած էր բարեկամս ամառանոցը՝ երբեք երբեք անհասկալ նայուածքներ կ'արձակէր դէպ ի վրայ կողմն, ուր տարաքը զիս նախորդ օրը կէս ժամ դամած կը ճնշէր:

Նախաճաշէն վերջն ուսանող ընկերս եւ բարեկամս սիրուն եւ առողջ տղայը հետ շրջապայու թեւան ելանք: Հաս հետաքրքրական տեղ էր մեր գտնուածը:

Այս բլուրն կը ամբողջ տարածութեան վրայ մինչեւ ծովեզրէր կը վերաբերէր հայ այրի կնիւ մը՝ որ Յուսուս՝ կը բնակէր, որմէ բարեկամս Պր. Կ. վարձած էր այս ամբողջ գետնը: Իսկ ինքն կը կողմէն նոյրը մաս առ մաս վարձուէր եւ տուած տաճկաստանցի հայ գաղթականներուն՝ մէկ գետնատեղի համար տարեկան 40 բուրլի տուելով: Ցանկանալով չայոյց դէպ ի Կաւկասիոյ ծովեզրերը գաղթականութիւնը թեթեւ 60 պահն թուէն սկսած՝ բայց մանաւանդ վերջին տասնեակ տարեկ մըլ բաւական ընդարձակ չափեր տալուց՝ մի 1877 թ. առաւ-տանկական պատերազմին ծանօթ ելլել առիթ տուաւ բաղաժեխ հայ գիւղական խմբերու ամբողջապէս տեղափոխուիլ դէպ ի Կաւկաս: Ոմանք կանխաւ յատուկ պատգամաւորներ ուղարկեցին 1879 թ. 80-ին, որոնք եկան շրջապայեցան Կաւկասիոյ գանապառ կողմին եւ յատկապէս Բաթումի նահանգն եւ Սուխումի գաւառն՝ յարմար տեղ գտնելու համար իրենց հաստատութեան Բաթում քաղաքը այն պատգամաւորներէն շատերն անխողովեան մատուցեցան. ապա թե՛ ոչ՝ այն ժամանակին ընդհանուր արամագրութեան այնպէս էր, որ եթէ գաղթականութիւնն ընդհանուր համակրութիւն գտնէր այս կողմը, Սեւ ծովի տաճկական եղբայր վրայ բնակող հայոց կարեւոր մի մասը անշուշտ այս կողմն կը փոխադրուէր: — Բայց եւ այնպէս՝ շատերը մասնակի յաշտութեան գտան, գաղթեցին եւ այժմ այստեղ կատարեալ հաստատուած են: Իրենց համեմատաբար անդադու հիմակը պարտական են մեծաւ մասամբ իրենց արուեստին:

Այս գաղթականներն ունենալ ծխախոտի մշակութան համար կ'ապրենք մեծ կալուածատէրէն Տոքեր վարձելով այդ նպատակի համար: Գաղթականաց Տոք հանուք թիւը միակսորի ծովեզերքի վրայ, Սուխումէ պիտեալ մինչեւ Երևանի շրջապատ, 1000 բնականիք պակաս չէ: Սոքա բոլորն ալ առանձին խմբելով կ'ապրեն 40—100 տնէ բաղկացած և իրենց հաջորդականներուն ալ յաջորդելով իւր տեսնելով: Փոքր Եսփոյ գաւառներէն շատ յաճախ հայ պահուստներ կու գան կը պատասխարեն այս գաղթականներու լոյս: Պահուստներն այս վերջիններուն քով բռնուարութիւն կ'անեն 70 կողմի մինչեւ 1 բուրձի օրովարձով: Բարձրագոյն ծախքն ալ ապտա, որ գրեթէ բարեբախտութիւն մի կը համարուի այս թշուառներուն համար: Պահուստներն երբ փոքր ի շատ գոհացողից գումար ձեռք կ'անցընեն կը գաւառն իր կողմի հայրենիքն, ուսկից ուրիշներ շատ անգամ իրենց ազգականներէն կու գան նոցա տեղը գրաւուելու եւ այսպէս կը շարունակուի: Գաղթականներն ալ շատ խղճով եւ հիշատարութեամբ կը վարուին այս պահուստներուն հետ:

Պր. Վ. ի կալուածին վրայ տեղաւորուած էին 45 բնասիւնք այս գաղթականներէն, որոնք տանն ալ ունենին իրենց բաւականաչափ հողերն եւ եռամսկեամբ կ'աշխատէին ծխախոտի մշակութեան: Երբ ծխախոտը կը հաւաքեն եւ աճեալ եղած պատրաստութիւնները կատարելէ վերջը որոնց մէջ միշտ առանձին հօգացողութիւն եւ արարատութիւն ցոյց կու տան, առանձին հակեր կը կապեն: Գտնելով 1, 2, 3 եւ 3-ը տեսակները, գաղթականներն ապտա շուք կ'առնուն եւ կը պատեն վաճառատուի գաւուն: Վաճառականներն, այսինքն ծխախոտի գործարանաց ներկայացուցիչները կամ միջնորդները գիտեն արդէն թէ ինչ ժամանակ ծխախոտը պատրաստ կը լինի, եւ իրենք անձամբ կու գան այստեղ տարաւոր կը բնեն եւ կը գնեն: Ընտանիք կայ որ արքին 1000—1500 բուրձի (120—170 Օսմ. տոկ) ծխախոտ կը ծախէ: Ընդհանրապէս հայուելով՝ միջին հայրուով՝ այս գաղթականներն իւրաքանչիւր տուն տարեկան 3—400 բուրձի չափ զուտ աղբիւնք կ'ունենայ, որ անշուշտ աղքատ գիւղացւոյ համար շատ յաջող հասոյթ է: Ծխախոտը կը ծախուի այստեղ՝ ըստ տեսակին՝ փաղը (16 փոլի) 6—12 բուրձի:

Վերջիշեալ 45 բնասիւնքը՝ յատկապէս իրենց համար մատուց եւ պարող էին կանգնած: Երկուքն ալ խեղճի չէնք երբ նոսանց ներքին եւ արտաքին զարդի, տաւանց տուելորդ պատկերներու, վերջին աստիճանի պարզ եւ աղքատից: Բայց բաւականաչափ եր արդէն՝ որ երկուքն ալ կարելոյութիւնը զգացեր էին: Փոքր աղբեցութիւն չէին ունեցած որ. եւ տ. Վ. այս գործի մէջ, իրենց շնորհիւ, քանի մի անցարմարութիւններ ալ բարձրած են եղեր: Իմ հոն գտնուած միջոցին գաղթականներն իրենց գիւղակից բաժանայ մ'ունենին, որ նոյնպէս պանդուխտ էր, եւ ազգականներն ալ ունէր գաղթականաց մէջ: Պէտք էր տեսնել թէ ինչ մեծ սիրով եւ ջնստեանութեամբ՝ գաղթականները կը լծուէին այն եկեղեցւոյ տեղ ծառայող հիւղիկը

ծառի գնելով շոր հողի վրայ եւ դրամաւորի աղօթքներ կ'աղագնէ իրենց առօրեայ աշխատութիւնն զազարած՝ կիրակի եւ ասոն օրերը կամ նաեւ երբեմն լուր օրերը երբ գաշտային պարագաներէն ապտա էին: Առաւմտիկ նոյնպէս իրենց գիւղացի տիրացու մի էր, որ նախկին գիւղական գարոյններու կարգով զերաւահան, հեղաբան եւ սաղմոս էր տուած իւր աշակերտաց խումբը: Նոյնք կ'անէր նոյն իսկ գտնութիւն, թուարանութիւն ալ սորվեցնէր: Թեւեւ անկարող, թէեւ ինքզն, բայց դարձեալ տարախի էր տեսնել, որ գաղթականաց որդիք բնութեցանութեան պիտալքը լրացնելու մէջ չէին ծուլանար: Այս պատգաւայն տարախիքի մասնաւոր այն տեսակետով, որ գիւղացիք երբ փոքր ի շատ ունէր բարեկեցիկ վիճակ ձեռք կը բերեն, իրենց գարոյնն ալ անտարբեր չեն գտնուել: Այսպիսի գաղթականաց ուրիշ խումբ մի Սուխումն նոյնպէս զ շատ հեռու, որ ի սկզբան նոյն ողորմիկ գարոյնական գտնութիւնն ունէր, այսօր անի արդէն իր կանոնաւոր ծխախոտ գարոյնը:

Գաղթականաց կանայք թէեւ մասամբ նոյնպէս կ'աշխատէին իրենց ամուսիններուն գաշտային աշխատութեան, բայց իրենց զիւսուոր հոգածութիւնը նախկին եւ տեսակետ թէթեւ օտարանաւորութեան: Ծխախոտի մշակութեան ժամանակ ալ՝ զիւսուորաբար կանոնից դարձն էր ծխախոտի տերեւներ թէթեւ վրայ շարեն եւ տեսակները լոյսէն միշտ իրենց ամուսիններուն հսկողութեան տակ: — Խաղաղութիւնը կը տերեր այս փոքրիկ գաղթականաւորութեան մէջ, ուր ամուսինն զք կը գործեր այնպէս ծերունիէն մինչեւ փոքր երեխայն, իր չափին եւ կարողութեան համեմատ:

Նոյն օրն ճաշէն վերջը քահանայն եւ գաղթականաց տանտէրը մեզ յայց կ'անէ Պր. Վ. նոցա մէջ կարդ. ու կանոն էր դերը՝ նշանակելով առանձին մեծաւոր (տանտէր) եւ իրեն զոնական, որոնք այս փոքր համայնքին ներքին գործոց տեսչութիւնն ունէին իրենց ձեռքը: միջնորդ եւ նաեւ դատարար հանգիստնալով վէճերու կամ տարաւայնութեանց ժամանակ: — Թե՛ քահանայն եւ թէ տանտէրը գոհջութիւն ցոյց կու տային իրենց վիճակէն: Երկուք խառնաբառ այն պարագաներուն վրայ, որոնց պատճառով այս խեղճերը հարկաւորուած են եղեր թողնել իրենց ծննդավայրը եւ տեղափոխուել են այստեղ: Ծննդավայրի սերն այսու ամենայնիւ անտարբեր չէր թողած զիրենց բոլորովին, եւ միշտ տխուր միջաբերութիւններ կ'աճախէին իրենց լքած բնակավայրի լիշտն աստեւ: Աւելի խիտ յաւ կը զգային պանդուխտներն, որոնք բայց իսկ հայ հայրենակներն որ իրենց վարարողի էին, պիտեղ հեռու թողած բնասիւնք եւ սիրելիներն, բայց եւ շարունակ կը զգային այն փանք բեռն, որ դրամած էր իրենց ուսին վրայ: պարտքի ասոյճնուած էին, եւ զեւ անկարող պարտք վճարելու՝ անդաւ հատ տխուր տեղեկութիւններ կ'ընդունէին այն տեղէն, որ իրենց մերձաւորը կ'ապրէին: տեղեւորութիւններ, որոնք չքաւոր եւ պարտապան անձանց թշուառութեանց նկարագրութիւնները միայն կը կազմէին:

